

ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՄՕՍՈՒԼԻ ԱԹԱՏԷԿ ԼՈՒԼՈՒԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ ԿԱՆԳՆԱԾ
ՄԱՀԱՐՉԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ՆՈՑԱ ԱՐՉԱՆԱԳԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ,

MAX van BERCHEM.

(Monuments et inscriptions de l'atabek Lulû de Mossoul.)

Հայ¹⁾՝ Բագր ալ-դին Աբու լ'-Ֆադաիլ Լուլու, նախ
հորա, ապա սպայ նուր ալ-դին Աբուլան-շահ Ա-ի, գէնգի
աթարէկ Մասուլի, արդէն մի քանի տարուց²⁾ հետէ պե-
տական վարչութեան գլուխ էր, երբ 607 թուին [=1211
Ք. յ.], իւր տէրը մեռնելով, նորան հաւատաց պետութեան
վարչութիւնը և իւր մանկահասակ որդի և յաջորդ Իզզ
ալ-դին Մասուդ Բ-ի խնամակալութիւնը: Մասուդի մահից
յետոյ, 615-ին [=1218], Լուլուն, որ արդէն ամենակարող
անձ էր այդ ժամանակ, գահ բարձրացրեց յաջորդաբար
հանդուցեալի երկու կրտսեր որդիներին, նախ՝ Աբուլան-
շահ Բ-ին, ապա սորա մահից յետոյ, հէնց նոյն տարին³⁾,
նասիր ալ-դին Մահմուդին: Երբ այս վերջնի մահով, 631 թ.
[=1233]⁴⁾, վերջացաւ և հարստութիւնը, Լուլուն ձեռք

1) Համ Nuwniri-ի, տես քիչ յետոյ:

2) Համ Ibn Khaldun-ի, առաջին նախաբար Qaymar-ի մահից
յետոյ, 595 (=1199) թ.:

3) 616 թ. ըստ Abu l'-Fida-ի, հմտ. Deguignes: Histoires des
Huns, II 6, 245.—

4) Համ Lane-Poole-ի, Catalogue of Oriental coins in the British
Museum, III, 117 (յիշատակ CBM), Իրն ալ-Աթիր մեռցնել տուեց
Մահմուդին 619 թ. բայց այդ մասին ոչ մի տեղեկութիւն չեմ
գտնում Kamil-ի մէջ: Ճշմարիտ է, Իրն ալ-Աթիրը արդէն 619-ից
Լուլուին անուանում է «Մասուլի տէր», և Աբու լ'-Ֆիդան Մահմուդի
մահը գնում է նոյն տարին. Տես Deguignes: Hist. Huns II 6, 247.
— Weil: Geschichte der Chahfen III, 449. — D' Ohsson: Histoire des
Mongols III, 258 (617 մօտերը): Միւս կողմից, 631 թուականը,

քերեց խալիֆից սուլթանութեան հրովարտակ—արտօնագիր, ապա և արքայական տիտղոս Մելիք Ռահիմից և դարձաւ, ըստ իրաւանց այն, ինչ որ էր գործնականապէս,— Մօսուլի միահեծան տէրը։ Շուրջը գտնուած զանազան հարեաններ զէմ մղած պատերազմներով, Մելիք Աշրաֆ Մուսայի հետ ունեցած դաշնադրութեամբ, կամաց—կամաց իւր տիրապետութեան սահմաններն ընդարձակում և հաստատում է, քիչ աւելի յետոյ, ընդունելով Հուլաղուի¹⁾ գերիշխանութիւնը, կարողացաւ խուսափել մոնղոլական արշաւանքների հետեանքից, որ Ասիայի մահմետական իշխաններից մեծագոյն մասի գահի կործանման պատճառ եղաւ։ Մետաւ Բաղդատի գրաւումից յետոյ, 657 թ. [= 1259]²⁾, թողնելով Մօսուլը իւր աւագ որդի Մալիք Մալիկ Բամայիլին, որ շուտով իւր կեանքի գնով վճարեց մոնղոլների հետ ունեցած դաշնակցութիւնից ելնելով և Բէքարսի հետ դաշնակցելով, որ այն ժամանակ իսլամի նախամարդն էր։ 660 թ. (= 1262) Հուլաղուի զօրքը Մօսուլը աւարի առաւ և Բամայիլին, իւր մանկահասակ որդու հետ, չարաչար մահուան մատնեց. այսպիսով և վերջացաւ Լուլուեան տան անկախութեան հարստութիւնը³⁾։

որ Lane-Poole ընդունում է ըստ ժամանակի գրամների, հաստատում է Աբու լ'-Ֆարաջը, éd. Salhani, 435 trad. Bruns, 510 (1123-ի տեղ պէտք է կարդալ 1233). — Իբն Խալլիկան, trad. de Slane I, 175 գնում է 630 թ. բամադանի վերջը (= յուլիս 1233). — Niwairi (քիչ յետոյ) Մահմուդի մահը գնում է 621-ին և Լուլուի խալիֆի կողմից պաշտօնապէս հանաջուելը 631 թ.։

1) 642 թ. սկսած, ըստ Maqrizi, յիշուած d'Ohsson: Mongols, III, 88. — Բուն բնագիրը Suluk, Paris 1726 fo 99-vo. — Լուլուի դաշնակցութիւնից ելնելու մասին տես Ibn Chadda, յիշուած քիչ յետոյ, և Մարիտին իշխանի կարծիքը նրա մասին, որին նա երկերեսանի (munafiq) է անուանում։

2) Ըստ Իբն Խալլիքանի, Աբու լ'-Ֆարաջի, Աբու լ'-Ֆիտայի, Իբն Խալլուանի, Nawairi-ի և Maqrizi-ի հետեւելով վերջինիս d'Ohsson: Mongols III, 306, սխալմամբ գնում է 1258-ին. — Ռաշիդ ալ-դին և Համդուլլահ, յիշուած քիչ յետոյ, գնում են 659 փոխանակ 657, և Համդուլլահ, յիշուած քիչ յետոյ, գնում են 659 փոխանակ 657, և Համդուլլահ մի սխալ. — Հմմտ. Weil: Chalifen, IV, 18. —

3) Տես Իբն ալ-Աթիր, éd. Tornberg, index (ոչ լրիւ) և Hist.

Հեղինակների առած տեղեկութիւններն ամբողջա-
ցնելու համար, մինչ այսօր ձեռքի տակ ունէինք միայն,
իրր արշտօնական ապացոյցներ չուլուի մասին, մի հա-
րաւսը դրամական ժողովածու, որոնց արձանագրութիւն-
ները հաստատում են դանագան կէտեր, որ կանոններն
նորա ախտոսանքի և դրաւած քաղաքական դիրքի մասին,—
որոնք նորա կախումն ու գաշնակցութիւնն են ապացու-
ցանում դէպի Մուսաանսիր և Մուսասանիմ խալիֆները,
էտը սուլթաններէց, դէպի Մալիք Քամիլ Մուհամմադ,
Մալիք Աշրաֆ Մուսա և Մալիք Նադիր Բուսուֆ, Սելջուկ
սուլթան Քէյ-Խուսրո Ք-ին, վերջապէս սկսած 656 թ.
մօնղոլների մեծ խան Մանղուին, Հալադուի եղբոր և աւան-
թեարկեալին¹)։

Or. des Crois. II a, index; II b, index; Nasawi, trad. Houdas 310,
412; Իբն Խաղադ, Amedror (JKAS 1902, 804, 808); Իբն Խալ-
իփան, trad. De Slane I, 162, 165, 175; Իբն Վաֆի, Paris 1702,
fo 309, 1703, fo 171 (քաւ M. Casanova); Արու լ Թարաշ, ed. Sal-
hany, index; trad. Bruns 466, 475, 480, 510, 513, 537, 551—561;
Թաշիդ ալ-դին, trad. Quatremère 299, 315, 321, 327, 361, 369, 379;
Իբն Բիրի Houtsma, Recueil, index, vol. IV; Թափրի ed. Derenbourg,
index; Համդալլահ Մուսաօֆի, trad. Gantin, 435, Միրխանդ, ed.
Morley, 9; Արու լ-Թիդա, ed. Cplé III, 119, 125 ss., 131, 137,
170, 176, 189, 206 և Hist. or. des Crois. I, index; Իբն Խալիփան ed.
Boulaq V, 268 ss., 347 ss., 365; Nuwairi, Leide 2, fo 150; Մաքրիզի-
Suluq, Paris, 1726, fos. 65n, 99v; trad. Blochet (Rec. Orient. Latin)
IN, 146 և Quatremère, Sultans Mamlouks Ia, 89, 164, 172, 181; De-
guiges, Huns, index; Weill, Chalifen III, IV, index; D'Ohsson, Mon-
gols III, 88, 238, 257 ss., 306 ss., 344, 355—367; De Hammer,
Ilchane, 72; Ritter, Erdkunde, XI, 183.—Իսմայէլի սառքադրու-
թիւնը Բէքերսին հաստատում է բաղմաթիւ դրամներով, ունի
Frachna Tiesenhausen, և որոնց մասին M. Casanova հաւաքել է
շատ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ, դեռ ևս չհրատա-
րակուած։

1) Sbn Niebuhr, Description de l'Arabie, pl. x; Adler, Collecto-
nova 87, 90; Castiglioni, Monete di Milano, 153 ss., Frachn, Re-
censio, 616; Opuscula postuma I, 75, 272; De Ilchanorum numis 16 ss.;
Tiesenhausen, Melanges I, 54; Vaux (dans Mirkhond), ed. Morley,
XXV ss.; Marsden, Numismata orientala 172; Lane-Poole, CBM III,

Մի քարեպատեն՝ դէպք առիթ առնեց ինձ ի մի ժողովելու Լույսի մասին եղած մի քանի արձանագրութիւն, մեծ մասամբ դեռ ևս չհրատարակուած, որից կամենում էի մի համառօտակի հրատարակութիւն կազմել, սարսելով այն հարուստ արձանագրական գանձերի երեսն գալուն, որ Միջագետքի մէջ կանոնաւոր մի խաղաղութեան ընձեռողներին պիտի բաժին եկնէ:

Սիուֆին, երբ Մուսլի Զրաւսիական հեւաւատոս էր, պ. Բարրէ դը-Լանսի (Barré de Lancy) խորհրդով արտագրեց այդ քաղաքի արարական արձանագրութիւնները: Այդ ժողովածուն, — 1881 թուականից, և որ դեռ ևս չէ հրատարակուած, սակայն որից մի ձեռագիր օրինակ ստացել եմ Շէֆերի (Schefer) դրաղարանից, — բովանդակում է ոչ պակաս քան 645 կտոր արձանագրութիւն: Թէև այդ ժողովածուի քաւական ստուար մի մասը շատ մեծ հնութիւն չունի և ոչ էլ մեծ պատմական արժէք, բայց և այնպէս պէտք է շնորհակալութիւն յայտնել Սիուֆին իւր կրած աշխատութեան համար՝ և հետեւեալ քաղաւածները քաւական աղացոյց պիտի լինին մեր գէօլի նա սաժած երախտագիտութեան: ¹⁾

Ա. Իրն ալ-Հասանի դամբարանում (mazat).

391. Հանդասեան օրանի [hadra]²⁾ դաան վերեր —

177, 200 ss.; IX, 305; Catalogue Oxford 7; le Gaire 344; Mohammadan dynasties 162; Ghalib Edhem. Catalogue des monnaies turcomanes 105 ss; Siouffi. Catalogue 1879 et Supplément 1891; Markoff. Inventaire Ermitage, 422; Casanovaz. Inventaire collection princesse Ismaïl 76; d'Oppenheim. Vom Mittelmeer zum persischen Golf II, 161, — Լույսի տիպոգրաների մասին տես Իրն ալ-Աթիր, ed. Tornberg, I, 6; Hist. or. des Crois. II 6, 373. —

1) Սիուֆի ժողովածուն կազմուած է արաբերէն, ֆր. թարգմանութեամբ, որ շատ անգամ անձիշտ է, և նկատողութիւններով: Առաջ րերուած թուահամարները ժողովածուի համարներն են:

2) Siouffi մի նկատողութեան մէջ բացատրում է hadra = քնակարան, կամ քնակութեան տեղ, «այն տեղն ուր թաղուած է մի սուրբ, այն օրանն ուր հանդասանում է նորա աճիւնը»: Այս իմաստով և յայտնի է նաև Փ. Ասիայում, տես d'Oppenheim-ի արձանագրութիւնների ժողովածուի վերջին համարը:

«Հրամայել¹⁾ է շինել այս Ալահին մերձենալու ցանկութեամբ, ալ—Մալիք ալ—Ռահիմ Բադր ալ—դունիա վալ—դին Արու լ'—Փադայիլ...» եւլ.

Բնագրի խմբագրութիւնը և նորան կցուած աղճատուած ոտանաւորի ոճը (Sionfi 392), ենթագրել է տալիս, որ սա մի կորած բնագրի արտագրութիւն—պատճէնն է, մի ենթագրութիւն, որ միայն կարելի է տեղը կատարուած խուզարկութեամբ ճշդել:

401. Հանգստեան սրահի չորս պատի վրայ.

«Հրամայել է կառուցանել այս [շէնքը]... Տէգ սպասաւոր... ալ—Մալիք ալ—Ռահիմ... Բադր ալ—դունիա վալ—դին... աշխարհի հերոս²⁾, Իրանի Խոսրով, ռազմիկ տէր, նախարար, ըսողաւոր իշխան, Թօղրուլտեքլն³⁾, մեծագոյն

1) Բնագրի մէջ առաջ է բերուած նաև արաբերէն արձանագրութիւնը, որ աւելորդ ենք համարում այստեղ դնել, բաւականանալով միայն հայ թարգմանութեամբ: Մ. Թրդ.

2) Պարսկական միւս տիազոսների հետևողութեամբ «Ֆահրաւան ջահան», աշխարհի հերոս — *Shah d'Oppenheim* և *Lehmann*-ի արձանագրութիւնների ժողովածուն *Աւիւմ-ի*. — նոյնպէս և *CIA* I, № 95, —

3) Աթաբէկ=հայր իշխան (և ոչ իշխանի հայր) տիազոսի համար տես *Traheni Opuscula Postuma* II, 73; *Defrémery, Mémoires d'histoire orientale* I, 117 և *CIA* I, 290, № 3-ի մէջ յիշուած աղբիւրները: Աւելուին այս տեղ յատկացրած պարսիկ և թիւրք տիազոսները, ճիշդ նոյնն են ինչ որ Բաալրէկի մի արձանագրութեան մէջ յիշուած Զէնդի աթաբէկին տուած տիազոսները, և երկու տարբերութեամբ Բերլինի *Sarre collection*-ի մի բաժակի վրայ Զէզիրայի աթաբէկ Մահմուդի մասին, և Տիգրանակերտի մի այլ արձանագրութեան մէջ, առանց արդ-դազի և թողրուլ-տեկին տիազոսների, Մահմուտ աթաբէկի համար. *Shah Max van Bercham, Mémoires sur les Recueils d'Oppenheim et Lehmann*. — Թողրուլ-տեկին = իսխան բազի թիւրք տիազոսի մասին տես *Lane-Poole, CBM* III, XVIII ss., որը ենթագրում է թէ մի կրկնակ յատուկ անուն պիտի լինի դա, յատուկ Մասուլի աթաբէկների, որոնց գրամների վրայ և գրուած է. այդպէս է նաև *M. Houtsma*-ի կարծիքը: — Իրն ալ—Աթիբի մէջ շատ անգամ այդ անունը յիշուած է իբր յատուկ անուն, *éd. Tornberg, index*, և յարանման բարդութիւններ ինչպէս Ալպաեկին, Թուղաեկին ևն. իբրև բուն յատուկ անուններ:

աթարէկ Արու լ-Փաղարի Լուլու, որդի Արղալլահի, օժանդակ հաւատացեալների Լմիրի... եւ այս 646 թ. (1248-49) ամիսներին:

Ե. Քաղաքի Բարը-Սինջար կոչուած դուռը դարդարուած է օսմանեան շրջանի արձանագրութիւններով եւ բազմաթիւ բարձրաքանդակներով, — մի առիւծ, որ պատահում է մի գոմէշ(?), մի նապաստակ(?) որին հալածում է մի առիւծ, երկու օրինակ, մի նստած մարդ, ձեռքին մահիկ, վերջինս նման օրթօքեան հարստութեան դրամների վրայ գրոշմուած մահիկին: ¹⁾

Որովհետեւ Զանգի աթարէկների արձանագրութիւնների մէջ այդ ախագոսը յիշատակուած է առ նուազն երեք անգամ, ուստի կենթադրելի է, որ դա հաւատարեան «իսղոսների շարքին պատկանող մի ախագոս պիտի լինի, ապա թէ ոչ միշտ անփոփոխ կերպով արաբէկ ախագոսից առաջ չէր դրուի, այլ յետոյ բուն յատուկ անուան հետ— Qutlug atabek, alp qutlug bek ախագոսների մասին Max van Berchem: Inscriptions arabe de Syrie, 29:—

1) Այս նկատողութիւններն ապացուցանում են, որ այդ քանդակները Լուլուի ժամանակակից յիշատակարաններ են: Յիրաւի, մահիկաւոր մարդը գրոշմուած է ոչ թէ օրթօքեան դրամների վրայ, ինչպէս ասում է Սիուֆի այլ Զանգի հարստութեան (եւ Զուլադուի) դրամների վրայ, եւ յատկապէս Լուլուի մի քանի գրոշմուածների վրայ, ինչպէս եւ Միւնիսէնի սինու վրայ, (որի մասին ստորեւ), առանց յիշատակելու այսպէս անուանուած Մօսուլեան դպրոցի պղնձի վրայ փորագրուած բազմաթիւ մուրակների եւ համաստեղութեան նշանների. տես Adler, op. cit. № 64, pl. IV., Castiglioni, op. cit. pl. VI, VII, IX; Fraehn: Recencio 616; Opuscula Postuma I, 77; II, 104; Vaux: op. cit. pl. III; Lane-Poole, CBM III. pl. X, XI; VI. pl. II Edhem, op. cit. pl. VI, VII եւ միւս գրամագիտութեան վերաբերեալ վերը յիշատակած երկերը: De Hammer: Mines de l'Orient I; Reinoud: Monuments Blacas II, 381, 413; Lanci: Trattato delle simboliche rappresentanze, pl. I—III, V—VII, IX են:

Յայտնի է, որ մահիկի մէջ նստած մարդը լուսնի յարանիշն է: Ապա ուրեմն, Լուլուի յիշատակարանների եւ դրամների վրայ գրուած այդ յարանիշը շենք կարող յարակցել իւր անուան մակդիրի «Բազը ալ-դին»-ի հետ, որ նշանակում է «կրօնի բոլորած լուսին» եւ նկատել իբրեւ մի խօսուած դիւանշան: Այդպէս եւ Հրատի յարանիշը (emblème), — մի մարտիկ ձեռքին մի սուր եւ մի կտրած գլուխ, — գրոշմուած է օրթօք Իւլուք-արլուանի դրամների վրայ:

539. Գոան ներսի կամարի մի քարի վրայ, մուարի աջ կողմը, արձանագրութիւնը գրուած է քարի շորս կողմը, որի վերջին բառերը՝ դանւում են քարի կետրոնում:

«Հրայել է կառուցանել այս [շէնքը]... Առաւ լի-Փա-
ղախ Լուլու... հաւանացեալ [բշխանների սուր?],... Հսկո-
ղութեամբ Մաղ ալ-դին Սուրուլի(?), ծառայ եաղը [ալ-
դին Լուլու], 641 [=1244—44] թուին»:

Աւելորդ է որոնել ժամանակագրութիւնների մէջ շինու-
թեան հարադրապետի՝ Մաղ ալ-դին Սուրուլ ալ-Էսգր-ի ա-
նունը, որովհետեւ այդ անունն, որ դանւում է Բքն ալ-Հասանի
դամբարանի (mazat) արձանագրութեան մի կտորի մէջ
(Siouffi 597), բոլորովին ճիշդ ընթերցանութիւն չէ երեւում:

Ը. Տիգրիսի աջ ափին¹⁾ դանւում Լուլուի պալատից,
—որ այժմ Գարա-Սէրայ է կոչւում,—միայն երկու սրահ
է մնում. հարաւային սրահն արձանագրութիւն չունի:

541. Միւս գահլիճի մնացած երեք ճակատի վրայ,
հողից շորս-հինգ մէտր բարձրութեամբ—

«Փառք մեզ տրոջը, Տէր, ինքնիշխան, ալ-Մալիք ալ-
Ռահիմ... Բաղը ալ-դինսու վալ-դին...» եւն:

542. Նոյն սրահի խորքում, մի պատշար (murée)
դռան զլխին եկած մեծ կամարի վրայ:

որի մակդիրն էր «Հուսամ ալ-դին» = «սուր կրօնի» և որ Արեւի յա-
րանիշ՝ Ասիւծը, այնքան յաճախակի գրոշմուած է միջնադարեան
գրամների և Առաջաւոր Ասիայի յիշատակարանների վրայ, տես-
նւում է նաեւ Մայիաֆարիքինի արձանագրութեան վրայ էսլի
Այյուր-ի անունն հետ, որ կոչւում էր «Նազմ ալ դին» = «կրօնի
աստուծ»։ Մենք միայն մատնացոյց ենք անում այս ենթագրութեան
վրայ, առանց ծանրանալու:

Ինչ վերաբերում է գոմէշը պատատող առիւծին, ասորական
այդ նախնի գրոշմը ձեւակերպուած է Առաջաւոր Ասիայի միջնա-
դարեան բաղմաթիւ յիշատակարանների վրայ և ոչ մի դաշնանալու
առիթ չկայ, որ նոյն այդ նշանն ենք գտնում կրկին ժԲ. գ.
Նինուէից ոչ շատ հեռու:

1) Ամբողջ քաղաքն ընկած է Տիգրիսի աջ ափին: Պալատի
աւերակները գտնւում են միջնաբերդի մօտ, քաղաքի հիւսիսային
կողմը: Տես ճանապարհորդութիւնների նկարագրութիւնները և քիչ
վատայ յիշատակուած Niebuhr-ի յատակագիծը:

«Փառք մեր տիրոջը, Տէր, խնայեցիս, որ Մալիք ալ-Ռաճիմ՝ Բադր ալ-դինիա վալ-դին աթաբեկ Արու չ-Փաղաի Լուլու, որպէս Եղլուանի, սուր հաւատացեալների իշխանի»։

№ 541 արձանագրութեան վրայ, տասը հարիւրմեար լաշնութեամբ մի երկադիժ անցնում է սրանի պատերի վրայով, նուրբ տառերով և անընթեանելի մի արձանագրութեամբ։ № 542 վրայ, մի շարք նստած մարդկանց ձևեր, բարձրաբանդակ, մօտ 20 հարիւրմեար բարձրութեամբ, նման օրթոքեան դրամներից ոմանց վրայ գրուածութեան (1)։ Քիչ աւելի ներքև իրար հիւստած կամարակապների նման մի քանդակաշար, նուրբ և անընթեանելի գրութեան հետքերով։

543. Պալատի արտաքին պատնէշների պատի գրութեան վրայ, որ նայում է Տիգրիսին. —

«Հրամայել է այս շէնքի կառուցումը, օրհնակ մեր տէր ալ-Մալիք ալ-Ռաճիմ՝ Բադր ալ-դինիա վալ-դին... Արու չ-Փաղաի Լուլու, հաւատացեալների էմիրի սուրը... և այս նկատութեամբ...» (վերջը պակասաւոր)։

1880 թ. Sachau գտել է Սինջարի և Մօսուլի մէջ եղած մի աւերակ իջևանի, — Khat al-hararat, — դռան վրայ, խիստ մնաստւած մի արձանագրութեան մնացորդ ²⁾, — (տարբերէն արձանագրութիւնն առանց թարգմանութեան)։

Թէև այս պատառիկը ոչ թուական, ոչ յատուկ անուն է կրում, սակայն Բադր ալ-դինիա վալ-դին մականունը և տիագրաններից շատերը, յատկապէս արաբիկ ակազամ ³⁾,

1) Այս նկատողութիւնը ձիշդ է. տե՛ս դրամագիտական աղբիւրները։

2) *Sho Sachau: Reise in Syrien Mesopotamien*, 334, մի քանի սխալների ուղղմամբ միայն։

3) Տիագրանների մէջ, թէև խեղաթիւրուած, նաև մալիք կամ սահիբ ալ-Բաբեկ. «Տէր երկու Իրակների» — Արաբական և Պարսկական Հմտ. CIA I, 127. սուլթան ալ-Բաբեկ տիագրանը, որ յատուկ էր մամուլուկ Քալաուն սուլթանին և որ քիչ յետոյ Իրն Բատուլան (ed. Detremey, II, 114) տալիս է Արու Մալիք հաւաղու հարստութեան սուլթանին։

դանում են այստեղ նոյնութեամբ, ինչպէս Լուլուի միւս յիշատակարանների արձանագրութիւնների մէջ: Աւ Զատաուէն իրաւամբ ենթադրում է, որ այս իշխանը կառուցում է նոյն իշխանի ձեռքով, որի տիրապետութեան սահմանը տարածւում էր շատ աւելի հեռու դէպի արեւելք, որովհետեւ յաջորդաբար տիրում է Սինջար, Մծբին և Դարաքաղաքներին:

1893 թ. Օպենհայմը, Սինջարից դէպի արեւելք գտնուող, Արբանի մօտով հոսող Թարուր գետի վրայ ձգւած մի մեծ քարէ կամրջի աւերակների մնացորդ սիւներից մէկի վրայ գտնում է մի փշայրած գեղեցիկ արձանագրութեան մնացորդ մի քանի բառ, շրջապատուած քարի վրայ փորագրուած գեղեցիկ բարձրաքանդակ զարդերով¹):

Այդ արձանագրութեան մէջ թէեւ պակաս են թուականներ, յատուկ անունը, սակայն Մալիք-Ռահիմ մակդիրը իրաւունք է տալիս այդ գեղեցիկ յուշարձանը վերագրել Լուլուին:

Միւնխենի արքայական Մատենադարանն ունի մի մեծ պղնձէ սինի, յետո՛ւ արծաթով, զարդարուած արձանագրութիւններով, իրար հիւսուած ճիւղերի և պտուղների շարքով (rinceaux), ծաղիկների և մանր զարդերի դրսւսանդներով (entrelacés), մարդոց և կորճառիւծների (griffones) պատկերներով և համաստեղութեան նշաններով՝ դասաւորուած համակենտրոն շրջանակներով, շատ գեղեցիկ և հիանալի արուեստի արդիւնք մի դործ, որ 1686 թ. Բուդաքաղաքը թիւրքերի ձեռքից Մաքս Էմմանուէլ Բալթարաքացու ձեռքով յետ դրաւելու մամանակ խլած աւարից է մնացած:

(عمر) مولانا السلطان الملك الرحيم

بدر الدنيا و الدين

١٤٠٠ لوان جهان خسرو اتابك الزعای السالح ملح

ابو الفضائل لولو حبا فراوان موافير²

1) See d'Oppenheim. op. cit. II, 21.—

2) Տալիս ենք այստեղ վերն առած բերած փակագրերով կազմած սեղմ արձանագրութեան ընթերցումը, որ սիրով յանձն առաւ վերծանելու Տ. Մկրտիչ քահանայ Ղազարեան:

Այդ արձանագրութիւնները կազմում են, մի լայն շրջագիծ գօտի (Ա), սինու արտաքին շրթերի վրայ, մի այլ կտոր արձանագրութիւն եւ (Բ) սինու մէջ. գարգերի եւ Ա շրջագիծ գօտու մէջ զարձեայ ուրիշ շորս կտոր արձանագրութիւն, սինու յետեր, զանազան տեղ եւ առանց ներքին կազակցութեան, առաջի հայեացքից։ Այդ արձանագրութեան կտորները հրատարակուած են զանազան գիտնականների ձեռքով, որոնք միայն որոշ մասերն են կարողացել ճշտութեամբ կարգաւ, բայց սխալուել են յատուկ անունների եւ գլխաւոր մակդիրների նկատմամբ եւ խիստ երկակայական ենթադրութիւններով եւ զանազան յատկանիշներով բացատրել¹⁾։ Առաջ բերուած պատասխիկը ներկայացնում է Ա շրջագիծ գօտու կական մասերը, իսկականի վրայից գծուած նկարից տունելով։

«Փառք մեր տէր սուլթան ալ-Մալիք ալ-Իսհիմ... Բայր ալ-դիւնիա վալ դիմ... հաւատուցեալների էմիրի սուր, Աքու լ-Փադաիլ Լուլուին։ Միւհամմէդ, որդի Աքսունի²⁾։ Ինչա թնշ է պատրաստել տունել հէզ Լուլուն, պարկեշտ (chaste) իշխանուհի Թափան ռահի համար»։

«Ալ-Հասան, որդի Աքսունի։ Թոնաքն սպասաւոր Զիզ Այբաքի։ Ալ-Բադրի³⁾ մոռսնի (cellier) համար»։

1) *See* Jahrbücher der Literatur 1830, Anzeigeblatt N 49, 9 ss. — Flügel-ի մի յօդուածը, աշխատակցութեամբ De Hammer-ի Das Inland-ի մէջ, 1830, 495 ss.; Lancel, op. cit. II, 169 ss., եւ pl. XL VIII, իմ քննադատութիւնս արդարացնելու համար կասեմ միայն, որ առաջիններն այդ արձանագրութիւնները վերագրում են ժմ. գ. ապրող Քիւտուդ Էնրանէջ անունով մէկին եւ վերջինը նոյն իսկ սուլթան Լուլադուն։ Միայն Lancel-ի նկարն է ճիշդ, paléographie-ի տեսակէտից, թէեւ տառերի բնորոշ ձևերն անճիշդ։

2) Այս անունը, ինչպէս եւ Lancel եւ Flügel, եւս եւս կարդում եմ Աքսուն, իբրեւ ածանց «Աքս»-ի, Հմմտ. Abdun եւ Abd.—գուցէ պէտք է կարդալ Իսուն.—Հմմտ. Իրն ալ-Աթիր, ժմ. Tornberg, index.

3) Ալ Բադրի յարարերականն աշատեղ չի կարող Բադր ալ-դին Լուլուն, իբրեւ իսկ վերաբերել, որովհետեւ այն ժամանակ բնա-

بَقْلَوَان

عَلَّمَنا الْقُرْآنَ وَالْكِتَابَ
 وَالْحِكْمَةَ
 بِقَوْلِ خَيْرِ مَنْزِلٍ
 أَنْزَلْنَاهُ وَحْيًا قَوْلِ الْكَافِرِ

Առանց աւելորդ աշխատութիւն յանձն առնելու ճշդել
 այդ հինգ տարրեր կտորների մէջ յիշատակած յատուկ
 անունների անձնաւորութիւնները, — որ շատ էլ հեշտ չէ վե-
 րականդնել իսկական յաջորդականութեամբ ¹⁾, — բաւական

գիրը պէտք է լինէր — «Բաղր ալ դինի մառանք: — Հմմտ. հետեւեալ
 յիշատակարանի հետ: Կամ թէ սա մի առ երեսոյր յարաբերական
 է, որ ցոյց է տալիս Լուրի սպասաւորներից մէկին, որ Բաղրի էր
 կոչոււմ, այսինքն, որ պատկանում էր Բաղր ալ-դինին, և կամ
 իրական մի յարաբերական է, որ ցոյց է տալիս Բաղրի անունով
 որ և է մի անձն, Բաղր ալ-դին մակդիրի սովորական, ժողովրդա-
 կանացրած ձեւ: Այս երկու յարաբերական ձեւի մասին հմմտ.
 CSA I, index: Rélatif: Յամենայն դէպս, խնդիրն այստեղ վերաբե-
 րում է մի անուան, որ տէր է եղել մի ժամանակ այդ սինուն և
 որի անունը դրոշմուած է նախկին դրոշմուածքից յետոյ, որովհե-
 տեւ այդ սկուտղը պատրաստուած է եղել մի իշխանուհու համար,
 և այդ՝ ապացուցւում է տառերի ձեւի տարրերութիւնից: Տես հե-
 տեւեալ ծանօթութիւնը:

1) Բ կտորը, յետո՛ւ արժաթով և Ա. դրութեան ոճով, կարող
 է արուեստաւորի իսկական ստորագրութիւնը լինել: Միւս չորս
 կտորից առաջինը, նոյն ոճով դարձեալ, նախնական estampille-ն

հասանք միայն մատնացոյց անելով, որ արուեստի այս գեղեցիկ արտագրութիւնը վերաբերում է Լուլուի հարստութեան շրջանին, որի յիշատակարանը համեմատելով Մօսուլի Իրն ալ-Հասանի դամբարանի (mazar) իրեն վերաբերեալ արձանագրութեան հետ [Siouffi 401] մի անսպասելի արժէք ու գնահատութիւն է տաւնում:

Մի քանի տարի առաջ, հետեւեալ յիշատակարանն եմ գտել, մի դարդարուն պղնձէ սինու վրայ, որ այդ ժամանակ ձեռքէ-ձեռք էր անցնում Փարիզում և որ յետոյ այլ ևս աչքից փախցրի. յիշատակարանը փորագրուած էր չորս բաժանմունքի մէջ, և որչափ յիշում եմ, գրութեան ձեռ յարանման Միւնիսենի սինու գրութեան ոճին:

«Փառք մեր տէր սուլթան ալ-Մալիք ալ-Ռահիմ . .
Բաղր ալ-դիւնիս վալ-դին . . . Էրու լ'-Փաղաիլ Լուլուին,
հաւատացեալներին էմիրի սուշտպանողին» եւլն:

Հետաքրքրական է համեմատել այս յիշատակութիւնը նախորդ յիշատակարանի և Սիուֆի 401-ի հետ. նկատուած տարրեր ընթերցուածները, գուցէ, թուականի տարրերութեան պէտք է վերագրել. Յետեւ, դրոշմուած է տիրոջ վերջին ստացողի անունը, խորանկեալ տառերով, աւելի նուրբ և սովորական գրութեան տառերով, ինչպէս Միւնիսենի սինու վրայ:

«Մալիք [Ռահիմ] Բաղր [ալ-դին Լուլուի] մառանի համար»:

Տեղի սղութեան պատճառով այս բնագրերի լրիւ և վերջնական մի բացատրութիւն տալ չեմ կարող, որի համար, միւս կողմից, պէտք է նոր յիշատակարանների երեան դալուն սպասել. բուականանում եմ միայն մատնացոյց

է կարծես, այն է առաջին տիրոջ նշանը, այսինքն այն իշխանութեան նշանը, որի համար Լուլուն պատրաստել էր տուել. մի ենթադրութիւն, որ հաստատուում է նաև յիշատակարանի բովանդակութեամբ. վերջին երեք կտորը, որչափ դատել կարելի է լուսանկար մի պատկերից և Lanci դժուածից, graffites են, այսինքն յիշատակարանի դրոշմելուց յետոյ դրոշմուած նշաններ, խորանկեալ և սովորական գրութեան ձևի տառերով:

անելով մի քանի կէտ, որոնց վրայ այս յիշատակարանները նոր լոյս են ախտում:

Paléographie.—Միակ բնագիրը, որից մի fac-simile ունիմ՝ Միւնխենի յիշատակարանինն է, որ ըստ գրութեան ոճի պատկանում է նասիւի կամ էյւպիւսն կոչուած գրութեան, այսինքն այն կը որ ձեռն տառերը, որ պատահում ենք արեւմտեան Ասիայի և Եգիպտոսի նուր ալ-դինի և Սալադինի մինչև Բէքարսի¹⁾ ժամանակին պատկանող արձանագրութիւնների մէջ: Այստեղ տարբերութիւնը միայն տառերի տափակ և լայն ձեռն մէջ է՝ դրոշմուած Ժ.Գ. դ. առաջին կէսի պղնձէ անօթներից մեծագոյն մասի վրայ: Ինչ վերաբերում է շէնքերի արձանագրութիւններին, նոցա ոճն անշուշտ նման է Համիդ քաղաքի պատերի վրայ արձանագրուած օրթոք սուլթան Մահմուդի²⁾ անուան վերաբերուող յիշատակարանների մէջ եղածին:³⁾

Պատմութիւն.—Եթէ Լուլուի արձանագրութիւնները պատմական ոչ մի նոր դէպք չեն աւելացնում, ապա նորա դիւանագիտական մի առանձին արժէք ունին, իրենց մէջ յիշատակուած պաշտօնական տիտղոսների բովանդակութեան տեսակէտից: Այդ տիտղոսները, որոնց մասին երկար խօսել աւելորդ ենք համարում այստեղ, կարելի է խմբակցութեան բաժանել: 1) Այն տիտղոսները, որ սիւննի Երզնանի մի բաժինն են կազմում, այսինքն այնպիսիք, որ աւելի կրօնական բնաւորութիւն և գոյն ունին և կապուած են մահմեդական հաստատութիւնների հետ. այդ շարքին են պատկանում ալ-դին մակդիրով կազմուած բոլոր տիտղոսները և պատուանոցները և ամիւ ալ-մու՛մինին տիտղոսը, որ այդ տիտղոսը կրողի յարաբերութիւնն էր որո-

1) *Steu Max van Berchem, Inscription arabe de Syrie* 34-35.; *CIA I, index, naskhi* և այլն.

2) *Steu Max van Berchem, Mémoires sur les recueils epigraphiques d'Oppenheim et Lehmann.*

3) Արարատի հետեւեալ համարներում կը տանք *Max van Berchem-ի* Amida ընդարձակ և մեր պատմութեան համար ևս կարեւոր աշխատութեան թարգմանութիւնը, որ լոյս է տեսել Երկու տարի առաջ:

շուժ խալիֆի նկատմամբ՝ կէս-կրօնական, կէս-քաղաքական մի տիտղոս, որ մի միջանկեալ կապ էր կազմում այս խմբակցութեան և հետեւեալի մէջ¹⁾։ 2) Այն տիտղոսները, որ վերաբերում են տիտղոսը կրօղի քաղաքական գրութեան և որ յիշեցնում են իւր հարստութեան ծագումը՝ առաջ եկած սելջուկեան աւատական իշխանութեան հիմքերի վրայ. այդ շարքին են պատկանում մօլիլ մակդիրով, վերը յիշատակած և ուսումնասիրած, թիւք և պարսիկ տիտղոսները, և վերջապէս 3) սուլթանական տիտղոսները, որ մի առանձին խմբակցութիւն են կազմում և առանձին ուսումնասիրութեան արժէք են ներկայացնում²⁾։

Ինչ վերաբերում է Մօսուլի արձանագրութիւններին

1) Տես CIA I, index: Titres sunnites և titres en amir al mu'minin.— Նկատենք միայն, որ Լուլուին կոչւում է երբեմն hasan, երբեմն nasir, երբեմն nasir amir al-mu'minin. այդ տարբերութիւնները շատ էլ զարմանալի չափաք է թուին, որովհետեւ այդպիսի գէպքերի յաճախ կարելի է պատահել այն շրջանի մէջ։

2) Հետաքրքրական մի մանրամասնութիւն. երկու պղնձե սինու վրայ փորագրած սուլթան տիտղոսը Մոսուլի 641 և 646 թ.թ. արձանագրութիւնների մէջ չէ յիշատակուած, թէև Լուլուն, ըստ Աբու լ-Ֆարաջի և Նիւվէրիի, որ քիչ առաջ յիշատակուած են, սուլթանութեան տիտղոսի իրաւունքը խալիֆից ստացել էր 631 թ. ի վեր։ Պէտք է նկատել նաեւ, որ հեղինակները սուլթան տիտղոսը յաճախակի յիշատակում են այնպէս, ինչպէս մենք իսլամ տիտղոսը. շատ աւելի լայն իմաստով, քան տիտղոսի բուն քաղաքագիտական արժէքը։ Կարելի է ենթադրել ուրեմն որ սուլթան տիտղոսի արտօնութիւնն ստացուած է միայն 646 թ. յետոյ, և որ երկու պղնձե սինու յիշատակութիւնները գրոշմուած են աւելի յետոյ։ Մի այլ հետաքրքրական կէտ եւ, որ կարծես հղում է այս ենթադրութիւնը, այն է, որ սուլթան ալ-իսլամ վալ-միսլիմին տիտղոսը, որ պատահում ենք Միւնխենի յիշատակարանի մէջ, գտնում ենք Լուլուի մի քանի գրամների վրայ, սակայն միայն այնպիսիների վրայ, որ գրոշմուած են 656-ին, որով հանաչում է մոնղոլ մեծ խանի աւատական իշխանութիւնը, իբրեւ թէ Լուլուն Մանգուից ստացած լինի սուլթանական տիտղոսը իբրեւ գին իւր հպատակութեան։ Իւր գիւանագիտական կարողութեան մասին տես ր. 198, n. I և Ֆարբիի հաղորդած բնորոշ մի պատմութեամբ, ed. Dernbourg 65.—

տուած տարեթուին՝ 641 Սինջարի դռան և 646 Իդն ալ-Հասանի դամբարանի (mazar) համար, դոքա ոչ մի նորքան չեն աւելացնում պատմութեան վրայ և նոցա արժէքը լոկ հնագիտական է:

Հնագիտութիւն. — Լուլուի արձանագրութիւնների շնորհիւ կարող ենք ճշդութեամբ որոշել այն շէնքերի թուականը, որոնց վրայ այդ յիշատակարանները գտնուած են, այդպէս վերը յիշատակուած երկու շէնքի համար, — և մօտաւորապէս միւսների համար. այս իրողութիւնը իւր իսկական արժէքը կունենայ միայն այն ժամանակ, երբ այդ շէնքերի իսկական պատկերները (relevés) կունենաք: 1766 թ. Niebuhr-ն այսպէս էր նկարագրում Մօսուլինը — «(Մօսուլի) «մահմեդական ոչ մի իշխան այնքան նշանաւոր չէ դարձրել թիրեն, ինչպէս Լուլու անուանով մէկը, Հէջիրի էրդ դարում: «Նա կառուցանել տուեց Կարա-Սէրէ (Siouffi 541—543), մի «մեծ շէնք (քաղաքի հիւսիս-արեւելեան անկիւնում, Տիգրիսի ափին), այժմ աւերակ... Այդ պալատի մէջ, գտայ «շատ մեծ զարմանքով, 80-ից մինչեւ 100 մարդկային «պատկեր. բայց դոցանից մեծ մասի գլուխները կտրուած, «եւ ոմանք եւս աւելի վնասուած: Նոցա ամենքի ձեռներն «եւս խաչած է կրծքի վրայ եւ ամենքն եւս մի «աւրով, «մէկը միւսի մօտ, եւ այնքան նման են իրար, որ կարծես «խանդակագործը բոլորն էլ կրից է թափել, նոյն կաղա- «պարի վրայ: Լուլուն կառուցանել է տուել նաեւ մադրասան «եկամ դպրոցը (պալատի հարաւային կողմը), ինչպէս և «Բահիա Իդն ալ-Հասան անուանով յայտնի մի սրբի գերեզմա- «նի վերայ մի հոյակապ շէնք (պալատի հիւս. կողմը Siouffi «391 և 401).... Լուլուն, որ ենթադրում են թէ մի ամբողջ ««աւր գեղեցիկ շէնքեր է կառուցանել տուել, սկսած մադ- «րասայից մինչեւ քաղաքի պարիսպը, այդ գերեզմանը դրա- «ւել է քրիստոնեաներից... Ներսը, պատերի ամբողջ երկա- «րութեամբ, նկատեցի մարմարիոնի մի լայն «աւր եւ վեր ««աւր գեղեցիկ փանդակուած զարդեր ու դրասանգներ: «Այստեղ՝ արձանագրութիւնները փորուած են քարի մէջ, «այն ինչ մահմեդականները սովորութիւն ունին քարձրա-

«քանդակ ձեով արձանագրել... Այստեղ գտայ նոյնպէս մի «շարք արձանագրութիւններ, որոնց տառերը շինուած են «թրծած կաւից»։¹⁾

Նիրուրի այս շատ համառօտ, բայց Սիուֆիի հետ համաձայնող, նկարագրութիւններից կարելի է նախատեսել, որ քաղաքի նիւսիսային բաժնում, միջնաբերդի շրջակայքում, պահուած են շատ հետաքրքրական ճարտարապետութեան մնացորդներ, զարդարուած շատ աւելի հետաքրքրական զարդագրերով, մահմեդական պատկերագրական մի գեղեցիկ նմուշ, որ համեմատելով Իկոնիայի, Համիտի և այդ շրջանի միւս քաղաքների պատերի վրայ քանդակած մարդկային պատկերների հետ, ինչպէս և դրամների և Սելջուկեան, Օրթոքեան, Զանգիեան և Էյուբեան շրջանի արուեստի պղնձի վրայ թողած փորագրութիւնների հետ, պէտք է խոստովանել որ մի նոր և անսպասելի արժէք են ստանում մեր աչքում։ Ասիայի այդ անկիւնում Strzygowski-ի «Hettitische Ecken»-ն ԺԲ և ԺԴ. դարերում մի արձանագործական գրաւորոց ունեցաւ, որ մինչև այժմ դեռ ևս բաւականաչափ նկատողութեան և ուշադրութեան չէ արժանացել։²⁾ Նիրուրից սկսած մինչև Սիուֆի, երկու հնախոյզ սերունդ պեղել ու խուզարկել են Նինուէի նիստը, որ Մօսուլից մի քանի քայլ միայն հեռու է, բայց Լուլուի շէնքերի արձանները դեռ ևս անյայտ են. գուցէ այժմ արդէն շատ

1) *Sba Niebuhr, Voyage en Arabie II, 292, և քաղաքի յատակագիծը, pl. XLVI.*

2) Դրամների վրայ գրոշմուած պատկերներն առիթ են եղել բազմաթիւ գիտական աշխատութիւնների, բայց և այնպէս առանց բաւարար լոյս սփռելու նոցա ծագման վրայ. յիշատակենք միայն Adler, Castiglioni, Lanci, Reinaud, de Longpérier, Lavoix, Fraehn, Bartholomaei, Bergmann-ի անուններն. ինչպէս նաև Karabacek, Lane-Poole, Nützel, Sarre, Migeon. ինչ վերաբերում է արձանագործութեան, ինչպէս և խուզարկումների գեղուցումների և ուսումնասիրութիւնների մէջ այստեղ այնտեղ ցրուած յիշատակարաններին ու վաւերագրերին և Անատոլուի երկաթուղու բացումից յետոյ ամեն կողմ գտնուածներին, դեռ մինչ այժմ մի կանոնաւոր ուսումնասիրութեան չեն արժանացել։

ուշ է նոցա որոնելը ¹⁾։

Վերջացնելով կասենք, որ Լուլուի սինինները պատկանում են պղնձի անօթների արուեստի այն շրջանին, որ ծաղկեց առաւելապէս ժ.Բ. և ժ.Գ. դարերում, ուր փոխարեքական իմաստով կրող պատկերներ դրոշմելու սովորութիւնը նոյնպէս, շատ մեծ դեր է կատարում և որ յատկապէս կոչւում է Մօսուլի գպրոցի արուեստ։ Թէև այդ պղնձէ անօթները բազմաթիւ ուսումնասիրութիւնների առիթ են տուել, բայց և այնպէս մի քննական և հիմնական ուսումնասիրութեան կարիք է զգացւում նոցա ծաղման, դարգացման, աշխարհագրական տարածութեան և բաշխման մասին, ինչպէս և արուեստագիտական գպրոցի պատկերագրութեան և զարդագիտութեան (décoration) մասին ²⁾։

Ֆր. քաղ. Տիւայր վաւդապէս

1) Մօսուլում գտնուած՝ Լուլուի շէնքերի և յիշատակների մասին պատահաբար յիշող հեղինակների մէջ, որ սակայն մի նոր աչքի ընկնող մանրամասնութիւն չեն տալիս, աչքի եմ անցրել նաև — Ritter, Erdkunde XI, 184, 197; Oppert, Expedition en Mésopotamie, I, 178; Bidner, Kurdistan 235; Müller—Simonis, Amrénie, Kurdistan et Mésopotamie 383; d'Oppenheim, op. cit. II, 175; Cuinet, Turquie d'Asie II, 822; Միայն Hinsworthe Travels and Rescerches II, 124, մասնացոյց է անում և առաջ բերում այդ շէնքերից հանուած մի կանաչի գլուխ. աչքի առաջ չուեննալով այդ նկարը, որ յիշատակում եմ ըստ Ritter-ի, չգիտեմ արդեօք հնադարեան թէ միջնադարեան արձանագործութեան մասին է խօսքը։ Տես հետևեալ ծանօթութիւնը։

2) Մօսուլի գպրոցի ենթադրութիւնը հիմնուած է այս երեք կէտի վրայ.— ա) Տիգրիսի և Եփրատի վերին տեղանքների հարուստ և նշանաւոր պղնձէ հանքերի գոյութիւնը, բ) Իբն Սայիդ աշխարհագրի յիշատակած մի տեղը, որ գտնւում է, 1270 թ. մօտերը, Մօսուլի պղնձէ իրերը և անօթները, որ արտահանում էին զանազան երկիրներ, և որ մասնացոյց են արել De Longpérier, Lavoix, Rey և Migeon, բայց որ առաջ չեն բերել անմիջապէս և որ մինչև այժմ ես ես չեմ կարողացել վերատուգել. գ) բազմաթիւ, մեծ հմտութեամբ և արուեստով պատրաստած պղնձէ անօթների գոյութիւնը և որ արուեստագէտների կողմից յայտնի է Մօսուլի (al-mansili) անուանով։ Առանց սերանալու այս ապացոյցների արժէքը, պէտք է նկատենք, որ ինչ վերաբերում է առաջին կէտին, Փոքր Ասիայի և Մի-

Նազեաքի շատ քաղաքներ, որ նոյնչափ մօտ են եղել պղնձագործութեան կենտրոններին, ինչպէս և Մօսուլը, պղնձէ իրերի և անօթների արուեստի ծաղկման վայրեր են հանդիսացել, առանց յիշատակելու Դամասկոսը, Կայիրէն և մահմետական աշխարհի միւս մեծ կենդրոնները, ուր այդ արուեստը ծաղկելու մասին յիշատակութիւն կայ: Դալով միւս երկու ապացոյցներին, դժբա միայն ապացուցանում են, որ Մօսուլի պղնձէ արուեստի արդիւնք անօթները շատ յարգի էին ժ.Գ. դարում և որ այդ քաղաքի արուեստագործները մի առանձին շահ ունէին անօթների պատրաստութեան տեղի յիշատակութեան խնդրի մէջ, ուստի և գրոշմում էին նաև ծաղկման վայրը: Բայց դժբա դեռ ևս չեն արտօնում մի որոշ աշխարհագրական տեղագրութեամբ սահմանափակուած դպրոցի վերադրել այդ բոլոր պղնձէ անօթները, որ նոյն արուեստագիտական հաշակի և ոճի արդիւնք են, զոնէ այդ անունը պէտք է շատ զգուշաւոր վերապահութեամբ դործ անել:—Մի փոքր ուսումնասիրութեան մէջ, ուր ի մի եմ ժողովել այս խնդրին վերաբերեալ բոլոր վաւերացրերը և յիշատակել նախապէս լոյս տեսած աշխատութիւնները (*Journal Asiat.* X série, III, 20 ss.), ևս նկատել եմ տուել այն կշիռ ունեցող հանգամանքը, որ մինչ այսօր մեզ միայն յայտնի է միակտուր պղնձէ դործ անուամբ, որի մասին կարելի է հաստատակաւ ասել, որ Մօսուլի մէջ էր պատրաստւում անտարակոյս, եթէ կան դեռ ևս այդպիսի անօթներ, Լուլուին պատկանողներն այդ շարքին են պատկանում:

Այս էջերը տպագրուելուց ի վեր *Sarre Jahrbuch der Kgl. preuss. Kunstsammlungen*-ի մէջ, 1905 թ. Heft II և *Migeon Gazette des Beaux Arts*-ի մէջ, 3-e pér. XXXIII, 441 ss., հրատակել են շատ հետաքրքրական պատասխաններ, կաւից թրծած մարդկային և կենդանիների զանազան պատկերներով ու գրոշմումներով, որ երևան է եկել Մօսուլի շրջանից և ժ.Գ. դ. պատկանող, շատ համառոտ ցուցումների վրայ հիմնուած: *Sarre* դրում է ինձ, որ *Ausworth*-ի ձեռքով Լուլուի շէնքերից երևան հանած կանացի դուրիը (տես նախորդ ծանօթութիւնը) նոյն կարգի իրերին է պատկանում: Այս կարևոր նկատողութիւնն արդէն մի ակոս է գծում այդ պատկերագրութեան ծաղկման մասին, որ այսուհետև կարող ենք կապել Լուլուի անուն հետ:

«Monuments et inscriptions de l'atabek Lülü de Mossoul» par Max van Berchem (*Orientalische Studien* Theodor Nöldeke, zum 70-tem Geburtstag .. Erste Band. Gieszen, 1906, (Verlag von Alfred Töpelmann), pp. 197—210.—*)

